

Bosnyák István

Theatrum mundi...-járól

1.

Az úgynevezett első „Sympo”-nemzedék (Bányai János, Bosnyák István, Gerold László, Jung Károly stb.) és fiatalabb társaik (pl. Danyi Magdolna, Thomka Beáta, vagy a még náluk is fiatalabb Faragó Kornélia), akikkel a hetvenes évek közepén megismerkedhettem, mint intézménybe szerveződött nemzedék mára lényegében lezárult irodalomtörténeti fejezet szereplői. Sokan közülük már meg is haltak, maga a Sympo, hivatalos, „anyakönyvezett” néven: *Új Symposion* pedig inkább rosszul, mint jól ismert címke a magyar irodalom és sajtó történetében. A lap legendája, helyesebben szólva: legendatörmeléke persze él, a Sympót, ha szóba kerül, olyanok is a bennfentesség látszatát keltve emlegetik, akik – gyanítom – egy sort sem olvastak belőle. De az érdemi feldolgozás – megértés – hiányzik: a magyar kultúra nagy süllyedése (mind az anyaországban, mind ex-Jugoszláviában) elzárja a múlt adekvát értelmezésének pusztá lehetőségét is, és a szerves múltértelmezés helyét a szelektív „emlékezés”, a diszkontinuitás kényelmes homálya veszi át. Kimondatlanul is érvényesül a maxima: nem kell semmivel szembenézni, van gondunk úgyis elég. A ma élő legendatörmelékéből persze sok minden hiányzik, s többnyire éppen a lényeg. Az *Új Symposion*, tetszik vagy sem, a titóista Jugoszlávia szimptomatikus magyar kulturális fejleménye volt. Célirányos lázadás (az ellen persze, ami ellen lehetséges és szabad volt lázadni), ám eközben – a szerveződés strukturális féloldalsága ellenére – egy új kulturális stílus idiómája és gesztuskészlete is kiformalódott. A kritika ugyanis, természetéből következően, mindig túlmegy „megengedett” célján, öntörvényűvé válik. A „helyzet” egészében véve komplikált volt. Jellemző, hogy a sympósok közül voltak, akiknek hivatalos irataiban az szerepelt: „nemzetisége: ju-

goszláv”, s e definíció mögött nagyon mély és deformáló személyes és kollektív „kompromisszum” húzódtott meg. De a helyzetnek nagy előnyei is mutatkoztak – például az a „tenger”. Így előállott az a speciális konstelláció, hogy voltak magyarok, akiknek saját tengerük volt, akik nyaralni valódi tengerhez jártak, nem a Balatonhoz (amely bár szép és vonzó turisztikai cél, de mégiscsak egy tó, s nem több). A „saját” tenger pedig szimbólum is, egy geopolitikai pozíció, egy hatalmi állás szimbóluma. S a vajdasági magyarok akkoriban, nem is kétséges, fogyasztói dimenzióban csakugyan jobban éltek, mint a magyarországiak. Ott, sok vonatkozásban, „nyugat” volt. A „gyerek”, ha linkóci volt is, akár Svájcban is folytathatta tanulmányait, a magyar értelmiségi elit e lehetőséget megadhatta fainak. Valami mély, mondhatnánk strukturális féloldalúság azonban mindennek ellenére ránehezedett az ottani magyarok életére is. S bár aki tehetette, erről nem beszélt, ám Tito halála (1980) után apró gesztusokban már fölütötte fejét az elfojtott „kompromisszum” addig tabu némította oldala: már volt, aki azzal dicsekedett (egyelőre persze szűk körben), hogy őt még a „magyar” időkben anyakönyvezték, s így neve hivatalosan is a magyar idióma szerint van rögzítve irataiban. (A dicsekvés e formája a hetvenes években még elképzelhetetlen lett volna.) Az igazi probléma persze jóval mélyebben rejlett, s elevenebb volt. Szinte mindenki szerepkollízióban mozgott, „tiszta” szerepek nem nagyon adódtak senki számára. S ami a szerepzavarnál is súlyosabb következménnyel járt: ennek elismerésére szándék és lehetőség sem volt. Amíg Jugoszláviának jól ment, élni kellett az előnyökkel, s hallgatni a deformáló meghatározottságokról.

Tito marsall rendszere a kiegyensúlyozottság hatalmilag generált és fenntartott rendszere volt.

2.

Bosnyák István (1940–2009), aki utóbb, furcsa konverzió jeleként, Baranyai B. István néven próbálta újradefiniálni magát, az első Symponemzedék egyik markáns alakja volt. Szakmailag mesterük és mentoruk, Sinkó Ervin (1898–1967) kutatójaként jelenítette meg magát – Sinkó-kutatóként sok mindent föltárt, sok mindent tisztázott is. E témakörben ő számított az első számú specialistának. Ám igazában nem filológus, nem is történész vagy irodalomtörténész volt. Alkata és igazi érdeklődése szerint valójában valahol az író és a politikus közt lelhető meg helye, persze, erős politikai túlsúllyal. Életműve mindennek következtében egyenetlen. Van egy, a maga nemében érdekes és fontos szociográfiája, a *Laskói esték* (1968), amely – bár ma nem szokás emlegetni – a maga nemében alapmű.

Ám igazán elemében akkor érezte magát, amikor „politikáról” szólhatott. (Alighanem erre vezethető vissza, hogy a sok vonatkozásban analóg helyzetű, mégis más, zártabb kontextusban mozgó erdélyi „baloldaliak”, például a *Korunk*-főszerkesztő Gáll Ernő [1917–2000] vagy a politikus alkattát soha fel nem adó író, Méliusz József [1909–1995] megkülönböztetett figyelemmel kísérték munkásságát. Véleményét, állásfoglalásait akceptálták. A baloldali orientáció egyik megújítóját, a sajátjukéval rokon törekvések képviselőjét vélelmezték benne.)

Magam Bosnyák egyik legfontosabb művének egy kis füzetet, a *Theatrum mundi a la Joszif Visszarionovics Sztálin* című pamfletjét tartom.

Bosnyáknak ez az írása a *Symposion füzetek* 3. számaként, 1970-ben jelent meg Újvidéken. A Forum Lap- és Könyvkiadó nyomdája nyomta. Kisalakú, hozzátétőlegesen négyzet formájú füzet ez, tipográfiája az anyalap jellegzetességeit idézi. Borítója, melyen a szerző neve és a cím hangsúlytalan, de a középpontba helyezett, s „befele” irányító, ikonszerű nyilak figyelemfelhívó funkciója maradéktalanul érvényesül, hatásos: magára vonja a figyelmet. A füzet belül, szedéstükre és tördelése révén, eltér az akkori magyarországi tipográfiai gyakorlattól: érdekesebb, izgalmasabb. A fejezetcímek s a mottószerűen elhelyezett idézetek félkövér szedése, a szövegen belüli alkalmi verzális kiemelések, s nem utolsósorban az inkvizícióra utaló, régi metszetek bőséges adagolása együtt, igazi, hatásos kiadványt produkált. Egészében, különösebb műfogások nélkül is, jól „megcsinált” kis füzet ez, *újszerű*. (Az „archaikus” metszetek, paradox módon, éppen egy, már letűnt korra visszautaló tartalmuk és formai megoldásaik révén, a szöveg tematikai újdonságát erősítik meg – a tárgyalt téma és az inkvizíció analógiáját hangsúlyozzák. Azaz, nem illusztrációk, hanem vizuális hatáselemek.) Maga a pamflet Sztálin- és sztálinizmuskritika, olyan radikális tónusban, amely, talán mondani sem kell, eleve kizárta a kis füzetet a magyarországi terjesztésből. Egy-egy példánya, ha mégis, legföljebb a véletlenek játékaként jutott magyarországi olvasók kezébe. (Jugoszláviában legális, de – amennyire tudom – ott sem igazán népszerűsített kiadvány volt ez.)

3.

A kisalakú, vékony, ám formabontóan számozatlan (paginázatlan) oldalakból álló füzet voltaképpen két írás: a címadó szöveg, s egy, már fejezetszámozáson kívüli, fiktív vagy valóságos „Nyílt levél” – a sztálinizmus ügyében. Az első rész, keltezése szerint, 1969 novemberében és decemberében íródott, a második rész, ha a keltezés nem fiktív, egy ülésben, 1970.

február 6-án. A két szöveg tematikailag is, szemléletében is szorosan egybetartozik, csak a retorika különbözik. Az első rész egy könyv újraértelmezése, továbbgondolása, a második rész, már csak a levélforma miatt is, a beszélő szubjektív önpozicionálása – azaz, mintegy, az esetleges támadásokat kivédendő, a szerző itt „megmagyarázza”, indokolja álláspontját.

A pamfletnek három sarokpontja van. Az egyik, amely a nyersanyagot is adta a szöveghez, s amelyből ki lehetett indulni, Arthur Londonnak (1915–1986), Csehszlovákia 1949 és 1951 közötti kommunista külügyminiszter-helyettesének memoárja, amelyet letartóztatásáról és koncepció perben való elítéléséről írt. London régi kommunista volt, harcolt Spanyolországban a Nemzetközi Brigádok tagjaként, részt vett a francia ellenállási mozgalomban, majd a mauthauseni koncentrációs táborban az úgynevezett lágerbizottság tagjaként a foglyok ellenállásának egyik szervezője volt. Elvileg, mondhatnánk, kifogástalan pedigé, ám, mint perének megkonstruálásakor kiderült, mindez mégis ellene fordíthatóvá lényegült át. Meghurcolása a nagy tisztogatásoknak abba a sorozatába tartozott, amelyet a magyar olvasó számára legmarkánsabban az 1949-es magyarországi Rajk-per demonstrál, de amely, ma már tudható, helyesen csak egy több országra kiterjedő, időben is elnyúló, összefüggő műveletsorozat részeként értelmezhető. A második sarokpont egy irodalmi idézet a nagy németalföldi humanistától, Rotterdami Erasmustól (1466–1536), amely, bár időben jóval a tárgyalt események előtt született, paradox módon egyféle szimbolikus értelmezési keretet kínált föl. Ezt, már csak rövideje miatt is, nekünk is érdemes idéznünk: „Nos mi más az emberi élet, mint egy nagy szindarab, melyben mindenki önmagától elűtö álarcot borít magára és úgy járkal és játssza a választott szerepet, amíg a nagy színigazgató le nem szólítja a színpadról.” A harmadik sarokpont a titói Jugoszláviának a Szovjetunióhoz való viszonya, amely egyrészt lehetőséget adott a pamflet megírásához is, másrészt a gyakorlati értelmezési keret legfontosabb elemeit is szolgáltatta. E három sarokpont felismerése önmagában is jelzi, nem egy szokványos történeti rekonstrukciót olvasunk, hanem – *irodalmat*, amelynek politikai tétje ugyan óriási, következményei is jórészt politikaiak, de a valóságértelmezés módja jellegzetesen irodalmi. Itt egy politikailag érzékeny *író* magyarázza a világot, s számára az igazi tét valójában az önmegeértés.

Bosnyák London-interpretációja persze nem a recenzensé és nem is a filológusé. Anyagát nagyrészt London könyvéből meríti, s amit ehhez hozzátesz, az már 1969/70-ben sem számított különösebben újnak. Mindaz, amit a nagy terrorról és annak közép-kelet-európai reprizéről elmond

(főleg neveket és utalásokat), azt már az egykori újságolvasók is tudták. Bosnyák interpretációja, ismételjük meg, nem is a filológiai rekonstrukciót szolgálta, hanem a már tudottnak a speciális nézőpontú értelmezését, „megértését”. Nézőpontja specifikumát az adja, hogy az újraértelmezett könyv szerzője, Arthur London is, az értelmezést végző pamfletíró is valamiképpen a marxi indíttatású szocializmus híve volt – de ugyanakkor a sztálini „változat” radikális és könyörtelen elutasítója. Ezt az álláspontot ma természetesen lehet naivnak bélyegezni (bizonyos mértékig, mint minden álláspont, történeti perspektívában ez sem mentes a meg nem értés és az önféltreértés naivitásától), ám ami illúzióként írható le belőle, az a nagyon erős igénynek a következménye. Az emberi nem *önemancipációjának* igénye, naiv vagy sem, olyan igény, amely nélkül értelmes és morálisan vállalható élet elképzelhetetlen. Minden olyan, történetileg elképzelhető törekvés, amely lemond az emberi önemancipáció igényéről, bár lehet „hatékony” és az élet sok területén „gyakorlatias”, ám egy egyetemesebb perspektívából nézve, *de facto* a beépített igazságtalanság, a gyakorlati emberellenesség rendszere. A gyakorlatiasságért és a hatékonyságért ugyanis lemond a rabszolgákról, a jobbágyokról, a bérmunkásokról, vagy éppen a munkaerőpiac emberi „főlöslégéről”. S így tovább. London és Bosnyák, minden csalódás után is fönmaradó „naiv” előfeltevése tehát olyasmi, amit, legrosszabb esetben is, a valóságértelmező sem kiköpni, sem lenyelni nem tud. Semmiképpen nem sorolhat az „értelmetlenség” vagy a (negatív indexszel ellátott) „utópia” körébe. S mind London, mind Bosnyák esetében ez a speciális előfeltevésen alapuló nézőpont valami nagy történeti deformáció leleplezését és átvilágítását, azaz történeti megértését szolgálta. Azaz, a deformálódott, sőt visszájára fordult „szocializmus” mércéje maga a szocializmus volt, amelyet deformálói elárultak és diszkreditáltak. A *Theatrum mundi...* gondolkodástörténeti specifikumát ez a konstelláció teszi érzékelhetővé. Vagyis, ez a kritika, minden radikalitása ellenére, nem a prokapitalista antikommunizmus képmutató mátrixában mozog.

Bosnyákot igazában két dolog érdekelte (s a Londontól nyert adatokat ennek leírására használta föl): ez az önmaga kiinduló helyzetét visszájára fordító, nagy dehumanizációs folyamat miképpen, milyen eszközökkel építette föl magát, s mi volt az az áldozatokban, ami e projekt megvalósítását lehetővé tette.

A probléma, amely számára eleven volt, nem a sztálinizmus elfogadása vagy el nem fogadása. Ítélete e vonatkozásban már kész volt és egyértelmű. Inkvizíció, modern kori boszorkányper, „világszínház”, „tragikus bohózat”, sőt, tárgyiasabb regiszterben: „a végső dehumanizáltság légköre” –

ilyen s ilyesféle formulákkal írja le a sztálinizmust. Ítéletét mi sem jellemzi jobban, minthogy *expressis verbis* kimondja, a sztálinizmusban „Sztálin proletariátus elleni diktatúrája” valósult meg, s arra a tényre is felhívta a figyelmet, hogy „Sztálin több kiváló kommunistát gyilkoltatott le, mint az egész világ burzsoáziája együttvéve”. Mindezt aligha lehet Sztálin és a sztálinizmus apologetikájának fölfogni. Sőt, ma már nyilvánvaló, e kritika a sztálinizmus döntő pontokon megvalósuló teljes delegitimálása. Hatásosabb és hatékonyabb, mint a hagyományos „antikommunizmus”.

Ami Bosnyákot foglalkoztatta, más volt: a perekben realizálódó „konstrukciók” logikája és tömegpszichológiai hatásossága. Ehhez London könyvében jó anyagot kapott. A konstruktőrök, összegzi London leírásait, „napról napra, hétről hétre, hónapról hónapra egyre gazdagabb, eseménydúsabb fabulát csikarnak ki a szereplőkből, a kieroszakolt »vallomások« kéziratát viszik az instruktorokhoz, azok belejavitának, kihúznak és betoldanak – már ahogy ezt a prekoncepció megköveteli – s az ily módon véglegesített szövegrészt oldalanként aláíratják, hitelesítik a bohózat szereplőivel, akik minden egyes elfogadott, magukénak vállalt gépiratoddallal egyre jobban és egyre végzetesebben gabalyodnak bele a véres szerepbe. A kicsikart rész-»vallomások« mindegyikében van némi kis igazság, például egy-egy ténylegesen megtörtént esemény a szereplő mozgalmi múltjából, de a bohózat kreálói mindennek olyan cinikusan rosszindulatú értelmet adnak, a részleteket olyan perverz viszonyba hozzák a kieszelt, fiktív fabula egészével, hogy végül is a szereplő legtisztább tettei, mozgalmi akciói, sőt hivatalbeli apró-cseprő intézkedései is a Bűn bizonyítékaiává válnak. A tényleges események, valóságos tettek, apró részizgagságok a darab szerzői számára ily módon pusztá irodalmi motívumok, melyeket szabadon lehet alakítani, variálni, módosítani, már ahogy azt a kompozíció egésze megköveteli.” A „szövegcsinálásnak e módszerét” leírva egy ponton idézi London szavait is, amely a másik oldalról világítja meg az alkotómunkát: „Az ember nem küzd már minden egyes szóért, hisz a mondat egyéb elemei jelentéktelennek tűnnek számára. Holott ez a vállalt szó, ez az engedmény újabb mondatot, újabb szót von maga után, olyat, amit ismét ők ajánlanak fel és erőszakolnak ki.” Bosnyák, London könyve alapján, ezt így folytatja: „A szereplő nem ismeri a szerep egészét, minden mozzanatát, és így a »vallomás« kicsikarása közben nem tud kellőképpen védekezni, vállalja a jelentéktelennek tűnő apróságokat, az előregyártott cselekményfonál kis részeit, holott azok hínárszálként csavarodnak a nyakára és húzzák egyre mélyebbre.” „A kicsikart részleteket aztán egy cudar logikával ötvözik eggyé a darab írói.” S ha közben módosul a játszma, s a szereplő

egy kisebb perből egy nagyobb per részévé, „demonstrálójává” válik, megtörténik a szereplő szerepének „átkreálása”. Bosnyák leírásában nem az az igazán érdekes, hogy a perek anyagát konstrukciónak, méghozzá tudatos, szándékoltan rosszhiszemű konstrukciónak, kreálmánynak írja le – hamis vádak mindig is léteztek, s a vádak mögött az érdek is mindig kimutatható volt. Az érdekes az, hogy Bosnyák leírása: *irodalmi* leírás, a konstrukciót *irodalmi* produkciónak láttatja. Fabuláról, irodalmi motívumokról, darabról, szereplőkről stb. ír. A vádkonstrukció modellje e leírásban az *irodalmi fikció*. S amit Bosnyák nem ismer fel, de nagyon pontosan leír, ez a fikcióalkotás a modern „kommunikáció” logikája szerint történt. A „tematizáció”, az ismételt „átkeretezés”, a meghatározott érdekekhez igazodó „értelemadás” gesztusa a leírásból jól felismerhető. Az úgynevezett spindoktorok, a politikai kampányokat levezénylő „kampányguruk” ugyanezen logika szerint járnak el. Ez az összefüggés persze meghökkentő lehet egyesek számára, de valójában korántsem meglepő, s pláne nem érthetetlen. A konstrukcióalkotás és a „kommunikáció” ugyanazon a bázison létrejövő *célirányos valóságtalanítás*, vagy ha úgy jobban tetszik: *álvalóság-teremtés*, mindkettő „modern”, vagyis ha nevéen nevezzük a dolgot, kapitalista produkció. S ami különbséggént mutatkozik, az is érthetővé válik a kapitalizmus alakváltozatainak ismeretében. A centrumkapitalizmus, amely megengedhet magának bizonyos luxusokat, többnyire „csak” manipulál, „megvezet”, direkt erőszakhoz csak módjával s csak alkalmilag kell folyamodnia. A fölzárkózási kényszerben lévő, perifériális kapitalizmus – mint amilyen a Szovjetunió is volt – rosszabb adottságai miatt nem nélkülözhetette az erőteljes állami centralizációt és a – részben elfedett, részben nagyon is látványosan prezentált – direkt erőszakot. Saját legjobb emberei „beáldozása” árán is, sőt éppen az ő kiiktatásukkal. Ezek ugyanis éppen a „szocializmus” reálkapitalizmusként való működtetése szempontjából voltak zavaró „elemek”, hiszen ők a „pragmatikus” Sztálinnal és követőivel szemben komolyan vették a kapitalizmuson túlmutatató, idiómájukban: *szocialista* elveket.

Bosnyák számára zavaró, s mindenképpen magyarázatra váró momentum volt, hogy az áldozatok, ezek a sok mindenben átment, „kipróbált” forradalmárok, mozgalmi aktivisták miért s hogyan válhattak alkalmassá a rájuk osztott szerepek eljátszására. A nyers erőszak, vélte Bosnyák, nem magyaráz meg mindent, kellett lennie az áldozatokban is valaminek, ami a manipulációval szemben védtelenné, a bábként való mozgatásra pedig alkalmassá tette őket. Magát az „előadást” így írja le: „Mindent a legaprólédkosabban előrelátni, kidolgozni, pontosan árnyalni és motiválni, hogy

a nyilvános tárgyaláson, a nagy bemutaton majd minden simán menjen, a cselekmény a lehető legvalószínűbbnek tűnjön, a kompozíción ne érződjön a konstruáltság, a jellemek meggyőzőek legyenek, és a rendezést se érhesse kifogás. S miután e recept szerint elkészül a darab, a szovjet tanácsadónak egy koordinációs bizottsága még egyszer figyelmesen átfésüli az egészet, nehogy valami ellentmondás maradjon a jegyzőkönyvekben és a tanúk vallomásaiban. Az utolsó revízió átesett szöveget aztán *a szereplők kifogástalanul és kivétel nélkül beévágják* [...]. A szövegtanulás már, természetesen, konkrét rendezői utasítások alapján történik.” De miért? Miért nem lép ki senki „jól betanult szerepéből”? Bosnyák válaszát erre a kérdésre az egyik alfejezet címe mondja ki: „A preparálás eszményi alanya: a hívő-forradalmár.” Az, „akinek a hit: létfeltétel”. Az, aki a világ megváltoztatásáért vívott harcában fetiszizálja a „pártot”, a Szovjetuniót, mint az egyetlen reális institúciót, amely harcában segítheti, s amely – éppen a körülmények következtében – önmagán messze túlmutató, önmagát irreálisan megnövelő *szimbolikus* entitássá szervezi magát – hívei hite révén. A hitnek ugyanis, Bosnyák szerint, „luciferi hatalma” van, a hívő alárendeli magát hitének. S minden, ami ellentmond e hitnek, leperreg róla, a saját – zavaró – tapasztalatot is hatálytalanítja.

A hit persze, látszólag, nem-modern, sőt kimondottan premodern habitus. S kétségtelen, a vallási, vallásfelekezetekhez köthető hit a modernitás előretörésével jelentősen erodálódott, veszített pozíciójából. A *hitfunkció* azonban a modernitás viszonyai között is fönnyarad, legfőképpen a hit tárgya modern alakban (s ezerféle változatban) jelenik meg – a szektáktól az élvezetvállásokon és divatokon át a politikai pártokig. S a hit e potenciális tárgyai között kivételesen erős pozícióra tesz szert a kommunista (bolsevik) típusú párt, amely nem pusztán rendszerkritikai politikai szerveződésként volt, hanem az új, e világi, politikailag is értelmezhető *megváltás* legfőbb instanciája. Nem kétséges, Bosnyák jó irányban tapogatózott, amikor errefelé kereste a magyarázatot.

4.

Bosnyák értelmezésének központi dimenziója metaforikus, az örök világszínház, a „theatrum mundi” speciális, de nem előzmények és előképek nélküli modern változatát látta a perekben. De értelmezésének van egy kevésbé hangsúlyozott, de jelen lévő, gyakorlatiasabb s tárgyiasabb természetű dimenziója is. Ennek két elemét érdemes itt rekapitulálni. Az egyik ugyan nem több, mint túlhangsúlyozott részizagság – de ennek a

részigazságnak legalább kétféle, nagyon komolyan veendő funkciója volt: sztálinizmuskritikájának legitimálása s önmaga, önerősítő megtevesztése. Úgy vélte ugyanis, „e szörnyű színjáték”-ban, s e színjáték „teljes irracionálisában” van „némi raison is”. Ez a „raison” ugyancsak „a sztálini theatrum mundi belső logikája értelmében nevezhető csak észszerűségnek, célnak, de mégis létezik, s a neve: *titóista Jugoszlávia*”. E tézis részigazsága nem vonható kétségbe, a perek 45 utáni repríze valóban a szakadár, eretnek Jugoszlávia diszkreditálására és elszigetelésére (is) irányult. A sztálini politikai gyakorlat nem tudta tolerálni a külön utakat. Ez azonban nyilvánvalóan csak féligazság. Hol volt még a „titóista Jugoszlávia”, amikor a nagy terror beindult, sőt csúcsra járt?! A „titóista Jugoszlávia” ilyen középpontba állítása azonban Bosnyák számára legitimációs szükséglet is volt – ez tette lehetővé, hogy radikális kritikáját megírja és nyilvánosságra hozza. Ugyanakkor a „titói” gyakorlat ilyen prezentálása önerősítő, affirmatív funkciót is betöltött: mint a sztálini gyakorlattal szemben álló „szocialista” praxis azt igazolta, hogy van, hogy lehetséges egy nem sztálini típusú „szocialista” gyakorlat. Ez, túl a kritikát legitimáló funkcióján, Bosnyák személyes előfeltevés-rendszerét, ha tetszik: hitét is igazolta és megerősítette. Sőt, e nélkül a hit nélkül ez a pamflet meg sem születhetett volna, a London-könyv interpretációja legfőljebb csak a prokapitalista antikommunizmus egyik variációjaként ölthetett volna alakot.

A másik elem, amely az értelmezés tárgyiasabb rétegéből mindenképpen kiemelendő, a „rendezők” kettős funkciójának felismerése. A „rendezés” hierarchikus működésének kimondása önmagában nem különösebben revelatív – sőt, azt kell mondanunk, szinte törvényszerű. „A sztálini theatrum mundi jellegéből természetszerűen, logikusan következik, hogy a szovjet szakértők [akik a lokális apparátusokat mozgatták] sem független rendezők, hanem maguk is kiszolgáltatottjai a háttérben maradó Nagy Rendezőnek, illetve a két legkreatívabb segédrendezőjének: Visinszkijnek, a szocialista jogszakértőnek (aki szocialista jelleget tulajdonított a Machiavelli-féle lehetséges bűnnek és az inkvizíció elvének, hogy a puszta bevallás is elég bizonyíték), meg Bériának, a szocialista hóhérnak.” Ez a rendezési hierarchia helytálló, nem is lényegtelen, de az egész szempontjából mégis mellékes körülmény. A revelatív, s ma is akceptálандó momentum, Sztálin kettős funkciójának felismerése és kimondása: „A harmincas években induló tragikus bohózat sorozat démonikusságát [...] az tetőzi be, hogy a Nagy Rendező sem csupán sátánian megszállott, fanatikus rendezője e sorozatnak, hanem egyúttal ő maga is *szereplő*, egy olyan történelmi szerep eljátszója, amely legalább oly mértékben »választotta« őt,

mint ő a szerepet.” Igaz, e tézishez Bosnyáknak volt előképe, idézte is F. Muhic idevágó megállapítását: „Sztálin nem teremtője a rendszernek, melyet róla neveztek el, ő eszköze annak az abszolút szervezetnek és abszolút szellemének, amely a *bérmunka és a tőke hatályon kívül nem helyezett viszonyán nyugvó politikai elidegenedés* metafizikájaként egzisztál.” Ez a tézis nemcsak azt mondja ki, hogy a Szovjetunió rendszere nem szocializmus, hanem államkapitalizmus volt, de azt is, hogy e történeti konstrukció szülte meg azt a politikai gyakorlatot, amelyet azóta Sztálin neve szimbolizál a világ számára. Az „abszolút szervezet”, a sztálini állampárt „gazdasági függvény”, s Sztálin ennek a szervezetnek maga is „eszköze”. S e ponton Bosnyák Andrija Krešić tézisét is idézi: „A tervezés centralizálódása oly mértékben igyekezett abszolúttá válni, amilyen mértékű volt a gazdasági elmaradottság [...] nyomása. Az abszolutizált politikai gazdálkodás az alapja az állami és pártabszolutizmusnak, a politikai abszolutizmusnak [...], az abszolút államférfiú és uralkodó jelenségének, akarata és eszméi abszolutizálásának, mindannak, amit a »személyi kultusz« jelent.” Ez természetesen nem Sztálin felmentése, pláne nem igazolása, csak szerepének megértéskísérlete. Ahogy Bosnyák össze is foglalja a magyarázatot: „Ezek szerint tehát, *végző fokon*, a Nagy Rendező sem független, mert mögötte áll egy nála is hatalmasabb »rendező«, amely szerepet oszt ki önéki is: a cári Oroszország feudális gazdasági viszonyai, melyeket a világháború, az ellenforradalom és az intervenció csak még jobban betetőz... Ez természetesen nem menti fel a Nagy Rendezőt a szörnyűséges gonosztettek erkölcsi terhe alól, de társadalmi keretek közé helyezi monstruózus személyi tetteit, amelyeket egyébként csak pszichopatológiailag lehetne magyarázni. A sztálinizmus: egy egész rendszer deformálódása, s ezt nyilvánvalóan nem lehet visszavezetni egyetlenegy személy pszichikai sajátságaira, bár ezek sem mellékes tényezők.”

A lényege az egyik fejezetcím mondja ki: „A szervezet felzabálja az embert.”

5.

Bosnyák értelmezői helyzetének kettősségét s ugyanakkor politikai judiciumát jól mutatja, hogy a pamflet fenntartja az emberi nem önemancipációjának eszméjét és eszményét, de érzékelt a „boszorkánypörök” kiváltotta nagy történeti veszélyt. „Nyílt levelében”, a csak B. K. betűkkel jelölt, valóságos vagy fiktív címzettnek, egyebek közt, ezt írta: „A szocialista eszmék, Marx, Engels, Lenin eszméi természetszerűleg nem veszítenek önértékükből csupán azért, mert valakik évekig és évtizedekig ros-

szul értelmezik és alkalmazzák őket. Ilyen értelemben a »sztálinizmus bűneiből«, ahogy Te mondd, csakugyan nem szabad olyan következtetést levonni, hogy a szocialista eszmék vesztek értékükből. De nem gondolod-e, hogy ezek a bűnök igenis elvontak valamit, ha nem is az eszme immanens értékéből, de ható, mobilizáló, a kívülálló semleges tömegeket is mozgósítani tudó erejéből? Nem gondolod-e, hogy Kirov meggyilkolása és az utolsó, Csehszlovákiában megrendezett boszorkánypör között elkövetett politikai, morális, emberi gazságok igen rombolóan hatottak a szocializmussal esetleg csak érzelmileg rokonszenvező és a semleges erők tudatára, állásfoglalásuk véglegesítésére? S nem gondolod-e, hogy a szocializmusnak mint *világmozgalomnak* a jövője szempontjából egyáltalán nem mellékes dolog, hogy meg tudja-e őrizni e mozgalom az eredeti, minden eddigi politikai mozgalommal szembeni morális presztízsét? S nem gondolod-e, hogy a szocialista mozgalomnak nem volna szabad megengednie azt a fényűzést, hogy a machiavellizmus szörnyűségesen »radikális« megtestesítője legyen évekig, évtizedekig, s hogy nagy előszeretettel kopírozza a burzsoá hegemonizmust, amely ellen pedig maga is küzd?»

A pamflet írásakor épp csak megtörtént a csehszlovákiai, „emberarcú” szocializmus letiprása, az a „rendteremtés”, amely, ma már tudható, nagy gondolkodástörténeti fordulatot eredményezett, s amely a szocializmus eszméjének széles körben való diszkreditálását váltotta ki. Bosnyák kérdéssorozata tehát több mint indokolt volt, megsejtett, sőt elég pontosan érzékelt valamit, ami csakugyan újrapozicionálta a világpolitika erőviszonyait. Ennél többet a maga *irodalmi* eszközeivel nemigen tehetett. Innen-től, elvileg, már az analitikus ész szerepe értékelődött volna föl – pontosabban: kellett volna felértékelődnie, hogy megszülessen az emancipatorikus eszme újrafogalmazása, történeti konkretizálása. De – Bosnyák óvásának jelentőségét utólag is igazoló módon – nem ez következett be, hanem a globális kapitalizmus pozícióinak megerősödése, indirekt „morális” alátámasztása, a „történelem vége” pusztító illúziórendszerének akadálytalan érvényesülése. A kései kapitalizmus ellentmondásokat végletesen kielező bornírt világa.

6.

Bosnyák észjárása mesterét, Sinkó Ervint is követve, alapvetően morális jellegű volt, eszközei pedig irodalmiak. Ez egyszerre előnye és hátránya lett. Előny volt, mert a „theatrum mundi” irodalmi analógiájú leírása valami nagyon lényeges „modern” fejlemény felismerését, a *valósággtalanítás* történelemalakító szerepének fontosságát vetette észre vele. Hátrány volt,

mert pamfletjét bezárta a „figyelmeztetés”, akkor már történetileg elkésett szerepébe. Akkor, amikor az egységes, de bonyolult tagolt és megtévesztő politikai alakzatokat produkáló *világ*kapitalizmus, fedőnéven a „globalizáció” analitikus felmérése lett volna aktuális. De ezt, alkatától és eszközei korlátaitól függetlenül, a titóista Jugoszlávia szocializáltjaként nem végezhetette el, mert előfeltevései mélyén Jugoszlávia szocialista formációként való (téves és megtévesztő) felfogása munkált. Holott, ahogy a Szovjetunió is, az „önigazgató” Jugoszlávia is az egységes világkapitalizmus egyik, történetileg megszerveződő helyi variánsa volt, s a „szocialista” címke csak az adott variáns legitimációját szolgáltatta. Az a nézőpont tehát, amelyből a világ pontosan leírható lett volna, számára sem nyílt meg.

A *Theatrum mundi...* mindazonáltal mai perspektívából szemlélve is figyelemre méltó gondolkodástörténeti dokumentum. Erényei és korlátai egyaránt tanulságossá teszik.